

Bechtel Helmut Herman:

**Az idegenség reprezentációi a kortárs magyarországi
német irodalomban**

Doktori értekezés tézisei

Doktori iskola vezetője:

Prof. Dr. Thomka Beáta

egyetemi tanár

Témavezető:

Prof. Dr. Zoltán Szendi

egyetemi tanár

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Pécs, 2017.

Tartalom:

I. A disszertáció elméleti kiindulópontja, célkitűzése

II. A disszertáció felépítése

III. Összegzés

IV. Dr. Klein Ágnes (Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar) opponensi véleménye

V. Prof. Dr. Balogh F. András (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar) opponensi véleménye

VI. Válasz az opponensi véleményekre

VII. Szakmai önéletrajz

VIII. Publikációs jegyzék

I. A disszertáció elméleti kiindulópontja, célkitűzése

Az idegenség reprezentációi a kortárs magyarországi német irodalomban című doktori értekezés interkulturális közegben vizsgálja az idegenség fogalmának a kortárs magyarországi német irodalomban való megjelenését. A disszertáció a magyarországi német irodalom elmúlt három évtizedben született szövegeit az irodalomtudomány legújabb módszertani készletének segítségével a terület interdiszciplináris összefüggéseiben mutatja be.

A 20. század második felének magyarországi német irodalma jelentősen gazdagította a magyarországi német kultúrát. Ennek bizonyításához azonban az irodalomtudomány újabb eredményeit is be kellett vonni a kutatásba. Az irodalmi recepció áttekintése lehetőséget teremtett arra, hogy megismerjük, milyen utakat keresett az irodalomtudomány az elmúlt évtizedekben ennek a sajátos irodalomnak a megértéséhez és feldolgozásához. Ebből az áttekintésből kiderült, hogy a legfontosabb tendenciák, korszakok, generációk és szerzők megismerése mellett még számos érintetlen területe maradt a kortárs magyarországi német irodalomnak. A tanulmányok nagy részének alapvető célja még rövid idővel ezelőtt is csupán az volt, hogy áttekintéseket nyújtsanak, és (adott esetben) a műveket esztétikai szempontból is értékeljék. Ezek a próbálkozások azonban gyakran megelégedtek az egyszerűbb kategorizálásokkal, az értékítéletek pedig olykor félreértésekhez és hibás következtetésekhez vezettek.

A doktori értekezés kiindulópontjaként a magyarországi német irodalom szövegeinek korpusza szolgált, és a kulturális irodalomtudomány alapelveivel összhangban ez a kutatás megpróbálta kiküszöbölni a megalapozatlan esztétikai értékeléseket. A vizsgálódások középpontjába azon irodalmi szövegek kerültek, amelyek kulturális, tematikai és formai tekintetben is alkalmasnak bizonyultak összetett elemzésekre. A vizsgált szépirodalmi szövegek és kötetek kiválasztását az határozta meg, hogy mennyiben képesek ezek a kisebbség irodalmában releváns témák és formák modellezésére.

Az irodalomtudományi recepció eddig éppen a magyarországi német irodalom szövegeinek sokoldalú elemzése terén mutatta a legjelentősebb hiányosságot. Az utóbbi évtizedekben ugyanis alig születtek olyan tanulmányok, amelyek irodalmi szövegek alapos és konzekvens elemzését tűzték volna ki a kutatás céljaként. Így óhatatlanul felmerül a kérdés, mennyiben tekinthetők reálisnak a különböző tendenciákról, műfajokról, besorolásokról és különösen az esztétikai értékítéletekről tett megállapítások, amennyiben ezek alig

támaszkodnak irodalmi szövegek többrétegű vizsgálatára. Jelen értekezés éppen ezért igyekezett szem előtt tartani, hogy a tézisek, megállapítások, fogalomalkotások kiindulópontjaként valóban a magyarországi német irodalom korpusza és annak szövegközpontú elemzései szolgálhassanak.

II. A disszertáció felépítése

A doktori értekezés két nagyobb szerkezeti egységből áll: az első nagy fejezet a kutatás elméleti alapjait fekteti le. A teoretikus rész először a kortárs magyarországi német irodalom irodalomtudományos recepcióját mutatja be. Itt feltárássra kerülnek a téma kutatásának legfontosabb tudományos eredményei, valamint azok a feltáratlan területek, amelyeket a vizsgáldások eddig még nem érintettek. A teoretikus rész második fejezete a kutatás kereteként szolgáló interkulturális irodalomtudomány elméleti alappilléreinek felvázolására tesz kísérletet. A fejezet bemutatja, hogy az irodalomtudomány ezen ágának eredményei hogyan hasznosulhatnak a történelmi kisebbségek kis irodalmainak vizsgálata során. Ebben a részben kerülnek megtárgyalásra az interkulturalitás, a kisebbségi irodalmak és a migráns közösségek irodalmának fogalmi is.

Az interkulturális irodalomtudomány kereteinek felvázolását a teoretikus rész utolsó egységében a kulturális irodalomtudományok elemzési módszereinek bemutatása követi. A fejezet célja azoknak az eszközöknek a megtalálása, amelyek az interkulturális irodalomtudomány keretei mellett lehetővé teszik konkrét irodalmi műveknek a legújabb tudományos módszerekkel történő bemutatását. A kutatás arra a tudományos tapasztalatra alapoz, amely szerint a kisebbségi irodalmak szövegeinek kutatásához elengedhetetlenül szükséges egy megfelelő kulturális kontextus megtalálása. A kulturális irodalomtudomány ugyanakkor arra is ráirányítja a figyelmet, hogy ez a kontextus nem valami szövegtől idegen szociológiai vagy történelmi territórium, mivel a szöveg ennek a közegnek szerves részét, egyfajta reprezentációját képezi.

A kisebbségi szerzők írásaikban jellemzően kisebb hatókörű társadalmi és kulturális jelenségekre is hangsúlyt fektetnek. A magyarországi német irodalom kutatása így szintén megköveteli olyan módszerek alkalmazását, amelyek felszínre hozzák a szövegek mikrodimenzionális jelenségeit is. A „wide reading”, az intertextualitás és az intermedialitás fogalmi által a kulturális irodalomtudomány szövegelemzése lehetővé teszi a kutatás

interdiszciplináris dimenzióinak kitágítását. A reprezentáció fogalmát az értekezés a kulturális irodalomtudomány definíciója szerint használja. Ez a megközelítés az irodalmi szöveget kulturális reprezentációk médiumának tekinti (Karl Esselborn). Így az irodalmi szöveg saját magunk és az idegenség megtapasztalásának vagy kulturális és nemi szimbolizációk létrehozásának lehetőségeként is értelmezhető. Ez a megközelítési mód lehetővé teszi, hogy a magyarországi német irodalom sajátos témái az egyén, az én kulturálisan jellemző koncepcióihoz igazodjanak. A kultúratudomány módszereit alkalmazó szövegelemzésekben a szövegek nem kerülnek elválasztásra kulturális, történelmi és szociális környezetüktől, hiszen az irodalmi művek éppen ezek szöveges reprezentációiként szolgálnak.

A disszertáció második része az idegenség motívumának a magyarországi német irodalomban és kultúrában történő megjelenési formáit vizsgálja. Bemutatásra kerül az idegenség megjelenése a magyarországi német kultúra és irodalom kortárs közegében. Az idegenség tapasztalata az irodalmi reprezentációkban a nyelv, a kultúra és a történelem összefüggéseiben kerül bemutatásra.

A másik nyelve: A nyelv kérdése a magyarországi német irodalomban című fejezet a nemzetiség irodalmának nyelvére kérdez rá. Miután áttekinti a szakirodalomban kialakult nézeteket, nyelvi, kulturális és irodalmi érvek mentén arra a következtetésre jut, hogy a kisebbség irodalmához a német nyelvjárásban, valamint irodalmi nyelven megírt szövegek tartoznak. Eszerint a magyarországi német társadalmi, történelmi és kulturális jelenségeket feldolgozó magyar nyelvű szövegek (pl. Kalász Márton, Balogh Robert, Ircsik Vilmos, László Lajos vagy Elmer István elbeszélései és regényei) a magyar irodalom keretei között értelmezhetőek és értékelhetőek. Interkulturális szempontból ugyanakkor ezek a magyar nyelvű narrációk is fontos közvetítői lehetnek a magyarországi német kultúrának.

A másik nyelve: A nyelv kérdése a magyarországi német irodalomban, A másik kultúrája: a kulturális idegenség a magyarországi német irodalomban és A történelem idegensége című fejezetek a kutatás vezérmotívumát mutatják be a kisebbség irodalmának különböző szegmenseiben.

A kulturális irodalomtudomány módszertanával összhangban a szövegelemzésekben intertextuális és intermediális eljárásmodok kerülnek alkalmazásra. A kulturális irodalomtudomány értelmezési módszereként a *wide reading* (Wolfgang Hallet) mint átfogó eljárásmod jelenik meg az elemzésekben. A szövegek intertextuális hálózata a magyarországi német irodalom (pl. Valeria Koch, Koloman Benner és Angela Korb *Ungarndeutsch/e* című versei), a magyar irodalom (pl. magyarországi német elbeszélő szövegek motivikus kapcsolatai magyar nyelvű regényekkel), illetve az európai irodalom kultúrtörténeti alapjainak

(bibliai szövegek, világirodalom stb.) összefüggéseiben kerülnek megvizsgálásra. Az intertextualitás mint látásmód és módszer az olvasástól az értelmezésig a kutatás szerves részét képezi. A releváns vonatkozási szövegek (Wolfgang Iser) kiválasztásánál azok reprezentációs lehetőségei játszanak alapvető szerepet.

III. Összegzés

Az eddigi generációk mentén történő rendszerezés megmutatta, hogy bár ez a felosztás értékes megfigyelésekhez vezethet az egyes szerzők témái, tendenciái és súlypontjai tekintetében, kereteivel azonban beszűkíti a kortárs közeg vizsgálatának lehetőségeit. Ma ugyanis az 1960-70-es évek generációváltásai után a kortárs közegben tulajdonképpen a magyarországi német irodalom minden második világháború utáni generációja képviselteti magát. Emellett kiemelendő, hogy a rendszerváltás egyfajta kulturális kibontakozást hozott a kisebbség számára. A szociális és kulturális változások jelentős hatást gyakoroltak a magyarországi német irodalmára.

Az 1989-es politikai fordulat alapvető változásokat eredményezett a társadalmi és kulturális környezetben is, mindez pedig az irodalmi kifejezés formáit is meghatározta. A korábbi évtizedekben tulajdonképpen már ennek a kisebbségi irodalomnak pusztán léte is a szocialista kultúra domináns rétegeitől való elkülönüléssel volt egyenértékű. Hiszen a német nyelvű megnyilatkozások önmagukban véve is annak a törekvésnek a jelei voltak, hogy a meglévő kulturális körülmények között is igény mutatkozik egy autonóm szellemi terület kialakítására. Ennek megfelelően már maga a nyelv az egységesítésre törekvő elképzelések főáramától való eltérésnek a kifejezőeszköze lehetett. A tartalmi oldalon azonban alig volt még észlelhető a nemzetiségpolitikával vagy magával a rendszerrel szembeni kritika. Az első jelentősebb ilyen jellegű megnyilvánulások Claus Klotz és Valeria Koch tollából jelennek meg *Az ágacska* (1989) című antológiában.

A kutatási projekt fontos eredményének tekinthető az a módszertan, amely a kulturális irodalomtudomány alapjaira épült. Az interkulturális germanisztika eredményei, amelyek az elmúlt évtizedekben a kisebbségi és migráns közösségek irodalmainak kutatása során alakultak ki, a magyarországi német irodalom kutatására is megtermékenyítően hatottak. Az irodalmi művek elemzése során relevánsnak mutatkoztak a kulturális irodalomtudomány nézőpontjai is, ezáltal pedig a magyarországi német irodalom befogadói számos új értelmezéssel találkozhatnak. A modern irodalomtudomány módszertana ahhoz is hozzájárult,

hogy a kortárs szövegeket és az új szerzőket hatékonyabb formában lehet egy szélesebb olvasóközönséggel megismertetni. A disszertációval összefüggésben álló kutatások során számos új publikáció született. Ezek között több tanulmány és kiadvány is található, amelyek pedagógiai és módszertani nézőpontokat is érvényesítettek, és hozzájárulnak a magyarországi német irodalom közép- és felsőfokú oktatási intézményekben való közvetítéséhez.

Bár az idegenség reprezentációja a magyarországi német irodalom egyik központi kérdése, az irodalomtudományi kutatás mindeddig kevés figyelmet szentelt a témának. A szövegek értelmezésének vezérmotívumaként a dolgozatban az idegenség fogalma szolgált. Ez a nézőpont hozzájárult ahhoz, hogy az elemzések során a kisebbség legfontosabb szociokulturális jelenségei is megmutatkozhassanak. A német kisebbség kultúrájának elemzése az idegenség szempontjából megmutatta, hogy a közösség kívülről történő érzékelése miként járul hozzá saját identitásának meghatározásához. A kultúrtörténeti, az antropológiai és az irodalomtudományi példák egyaránt megmutatták, hogy az idegenség többjelentésű fogalma (Heinrich Löffler, Fritz Hermanns) minden esetben csupán az alteritás és az identitás kettősének viszonyrendszerében értelmezhető. Ebből következően a fogalom csupán a magyarországi német irodalom releváns szociokulturális környezetének elemzése által tölthető meg tartalommal.

Az elemzett irodalmi szövegek az irodalomtudomány kulturális vonulataival összhangban kulturális reprezentációként jelennek meg, ezáltal pedig a magyarországi német kultúra idegenségtapasztalatáról is értékes tudást közvetítenek. Ez az irodalmi kultúraelemzés a német kisebbség idegenségtapasztalatának különböző rétegeit is felszínre hozta. Ennek a jelenségnek a vizsgálata a nyelv, a kultúra és a történelem területeinek tapasztalatán keresztül enged bepillantást az irodalmi szövegek jelentésrétegeibe. Ennek a nézőpontnak a bevonása a kortárs magyarországi német irodalom szövegeinek elemzésébe számos új eredménnyel gazdagította a terület kutatását.

A nyelvi terület vizsgálata is megerősítette, hogy a magyarországi német irodalom csakis a magyar és a német irodalmak interkulturális transzferének összefüggéseiben vizsgálható eredményesen. Mindemelllett a nemzetiség kétnyelvűségének általánossá válása nem relativizálhatta a kisebbség irodalmának nyelvét. Bár a kétnyelvűség egy formája egyes magyarországi német szerzők alkotási folyamatában is megmutatkozott, mások pedig a magyar nyelvű műveikkel váltak ismertté, a kisebbségi irodalom releváns kódjainak a német irodalmi nyelvet és a magyarországi német nyelvjárást tekinthetjük. Az irodalmi közösség több száz éves önértelmezése mellett a kutatás eredményei is igazolták, hogy a magyar nyelvű alkotások a magyar irodalom keretein belül értelmezhetőek. Ugyanakkor nem lehet szem elől

téveszteni azt a tényt sem, hogy a magyarországi német tematikájú, de magyar nyelven született irodalmi alkotások is hordozhatnak fontos tapasztalatokat a kisebbség történelmére, kultúrájára és önazonosságára vonatkozólag.

A disszertáció egyik fontos következtetése az a meglátás is, hogy az irodalmi szövegek a magyarországi német kultúra reprezentációinak tekinthetők. A kulturális irodalomtudomány és a kultúraelemzés értelmében a szövegek a *wide reading* módszerének segítségével intertextuális és kulturális környezetük kontextusában kerültek elemzésre. Ez a szemléletmód hozzájárult ahhoz, hogy a vizsgálatok új jelentésrétegeket hozzanak felszínre. A formai és esztétikai megközelítések mellett a kulturális attitűdök hozzásegítettek ahhoz, hogy a kutatás során az irodalmi szövegek eddig rejtett jelentésrétegei is megmutatkozhattak. Az eredmények ezáltal igazolták az interkulturális irodalomtudomány alaptézisét, amely szerint a kisebbségi irodalmak kizárólag a kulturális kontextusuk összefüggéseivel együtt vizsgálhatók.

A kultúratudományi megközelítés számára a történelem és a kultúra megszővegezett írásai is alapvető jelentőséggel bírnak, ezek segítenek ugyanis olvashatóvá és értelmezhetővé tenni az elemzett irodalmi szövegeket. Az a megfigyelés, hogy a magyarországi német irodalom kortárs szövegeiben az emlékezet jelensége alapvető jelentőséggel bír, a kutatást a kisebbség történelmi és kulturális emlékezetének vizsgálatához vezette. Történelmi források, kulturális jelenségek és irodalmi reprezentációk vizsgálata alapján a kutatás rámutatott egy eddig feltáratlan időfelfogás létezésére a magyarországi német irodalomban.

Ez a sajátos időképzet a magyarországi német emlékezetet a 20. századtól kezdve négy periódusra osztja: a) az 1940-es évekig tartó időszakra b) az 1940-es évekre c) az 1989-ig tartó időszakra d) és a rendszerváltás utáni időszakra, azaz a kortárs perspektívára. Ezt a felosztást egyrészt a történettudományos tények, másrészt pedig a kisebbség önmagáról alkotott történelemképe alapozza meg. Stefan Raile, Béla Bayer és Robert Becker szövegei arról tanúskodnak, hogy az irodalmi reprezentációk hogyan képesek történelmi események, helytörténeti mítoszok, legendák, hagyományok vagy orális narratívák integrálására. A kisebbség kulturális emlékezete (Jan Assmann), amely az irodalmi szövegekben manifesztálódik, nem a történelmi idő természetességét tükrözi vissza, mivel az irodalmi emlékezetet narratív tényezők és nyelven kívüli jelenségek egyaránt befolyásolják.

VIII. Publikációs jegyzék

Recenziók

Die Mentalität der Ungarndeutschen – Imre Solymár: Die Mentalität der Ungarndeutschen in Südwestungarn. In: Fünfkirchener Nachrichten 2004/1-2. pp. 8-9.

Ein Nachmittag mit Robert Balogh – Robert Balog: Schwab evangiliom. In: Fünfkirchener Nachrichten 2003/1-2. pp. 9-10.

Ellen Tichy (Hrsg.): Minderheiten und Medien – Die Repräsentanz der ungarndeutschen Medien. In: Spiegelungen Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas, Jahrgang 2012/3. pp. 323-324.

Erkenntnisse 2000 – Anthologie Ungarndeutscher Dichter. In: Sonntagsblatt 2005/4-5. p. 1.

Höhen und Tiefen eines immer jungen Bundes – Wolfhart Grote (Hg.): 50 Jahre VDSSt Karlsruhe. In: Akademische Blätter 2007/3. p. 81.

Jahrbuch 2005. In: Sonntagsblatt 2005/4-5. p. 1.

Esszék, tanulmányok

A derék kihalás mértéke. Egy intertextuális háromszög a kortárs magyarországi német lírában. In: Napút 2008/5. (július) pp. 93-95.

A határ mindenkori odaátja egy Közép-Európa-szövegben. Béla Bayer: Dort drüben. In: Kisebbségkutatás 2009/2. pp. 300-315.

A kitaszítotttság artikulációja egy nyelvek közötti térben. Valeria Koch A nyelv mostohagyermek címmű versének értelmezési tartományai. In: PAD Irodalmi és Művészeti Szemle 2010/1. pp. 13-25.

Aspekte und Phasen der ungarndeutschen Erinnerungskultur. In: Jahrbuch der ungarischen Germanistik 2015. pp. 88-102.

Das verlorene Bürgertum in den Städten des Karpatenbeckens. In: GENIUS Lesestücke 2006/4. S. 120-122. és In: Österreichischer Wandervogel 2007/0 pp. 4-8.

Die Zusammenhänge zwischen der Ausbildung von deutschen Nationalitätenpädagogen und dem zweisprachigen Unterricht. In: Bús Imre-Klein Ágnes-Meskó Norbert (szerk.): Nevelés és kutatás. Tanulmányok az óvodapedagógus-képzéshez – Erziehung und Forschung. Beiträge zur KindergärtnerInnenausbildung. Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar, Szekszárd, 2011. pp. 5-16.

Die Zweisprachigkeit in der ungarndeutschen Literatur als Repräsentation der Interkulturalität. In: Klein Ágnes-Meskó Norbert (szerk.): Gegenwartsaspekte der Zwei- und Mehrsprachigkeit. Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar, Szekszárd, 2012. pp. 71-103.

Modelle und Perspektiven des ungarndeutschen Unterrichts. In: Bechtel Helmut Herman (szerk.): Erneuerung und Zukunft des ungarndeutschen Unterrichts. Bonyhádi Oktatási Nevelési Intézmény, Bonyhád, 2011, pp. 6-15.

Traditionen und Grenzgebiete der Ungarndeutschen Gegenwartsliteratur. in: GENIUS Lesestücke 2007/4. pp. 46-49.

Wilhelm Knabel und Bonnhard. In: Bechtel, Helmut Herman (szerk.): Erneuerung und Zukunft des ungarndeutschen Unterrichts. Bonyhádi Oktatási Nevelési Intézmény, Bonyhád, 2011, p. 55-68.

Szakfordítások

Fodor, Gusztáv: Biblische Edelsteine im Lichte des Himmels 2. In: Mitternachtsruf – Die internationale Zeitschrift über biblische Prophetie 2014/9. p. 12.

Fodor, Gusztáv: Drei geschlossene Tore um Mitternacht. In: Mitternachtsruf – Die internationale Zeitschrift über biblische Prophetie 2012/10. pp. 23-24.

Leeman, Jonathan: Egy egyháztág hét kötelessége. In: Keskeny út 2016/4. pp. 18-20.

Piper, John: Az egyedüli igaz szabadság. In: Keskeny út 2016/4. p. 25.

Weinrich, Harald: Narratív teológia. In: Thomka Beáta-Horváth Imre: Narratívák 9. Kijárat Kiadó, Budapest, 2010. pp. 61-71.

Könyvek, szerkesztés

Bechtel-Fekete Csilla-Bechtel Helmut Herman (szerk.): A táj elalszik – Fiatal Völgységi Költők Első Antológiája. Tolna Megye Önkormányzata Szent László Szakképző Iskolája és Kollégiuma Perczel Mór Szakközépiskolai Tagintézménye, Bonyhád, 2008

Bechtel Helmut Herman (szerk.) Erneuerung und Zukunft des ungarndeutschen Unterrichts. Texte der ersten Wilhelm Knabel Tagung. Bonyhádi Oktatási Nevelési Intézmény, Bonyhád, 2011

Bechtel Helmut Herman-Szendi Zoltán: Tradition und Modernität in der ungarndeutschen Literatur. Koch Valéria Iskolaközpont, Pécs, 2014